

LECH DUBEL

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej

MARCIN NIEMCZYK

Uniwersytet Rzeszowski

„Upojeni wolnością”. Historia i idee Praskiej Wiosny jako próba wdrożenia socjalizmu z ludzką twarzą

U młodej inteligencji pochodzenia robotniczego zdaje się przeważać opinia, którą zamknąłby skrót „socjalizm — tak, Rosja — nie”.[...] Kraje Europy — rozwija się rozumowanie — są znacznie bardziej powołane do zrealizowania socjalizmu niż Rosja; ich ludność jest bardziej rozgarnięta, większość ziemi znajduje się pod uprawą, sieć komunikacyjna gęstsza, przemysł nie musi zaczynać od stanu zbliżonego do zera.

Cz. Miłosz, *Zniewolony umysł*, Kraków 1990, s. 88.

I. Prolog

„Wolność słowa jest upajająca, ale nie każdy dziennikarz umie jej rozumnie używać” — tak 19 kwietnia 1968 r. Sekretarz Komitetu Centralnego Komunistycznej Partii Czechosłowacji (KC KPCz) A. Indra powiedział na Wojewódzkiej Konferencji KPCz w Ostrawie¹. Mimo że wypowiedź ta dotyczy wolności słowa, to za starożytnymi można przyjąć, iż stanowi ona żrenicę wolności w ogóle i trafnie oddaje idee Praskiej Wiosny. Pojęcie „upojenie wolnością” wydaje się

¹ *První den krajských konferencí strany*, „Rudé právo” z 20 czerwca 1968 r., s. 3. Archiwalne numery czechosłowackiej prasy dostępne są pod adresem: <http://archiv.ucl.cas.cz>.

w sposób adekwatny odzwierciedlać nie tylko stan ducha Czechów i Słowaków w latach 1967–1968, lecz dobrze określa także podjęte przez nich wysiłki humanizacji i demokratyzacji socjalizmu.

„Socjalizm z ludzką twarzą” — termin spopularyzowany przez I Sekretarza KC KPCz A. Dubčeka — stał się semantycznym symbolem wszelkich prób reform polityczno-prawnych i społecznych, jakie odbywały się w krajach tzw. bloku wschodniego pod II wojnie światowej². Interesujące, iż terminem tym, lub treściowo zbliżonymi, posługiwano się zarówno w ideowych dokumentach (np. *Program Działania*), w wystąpieniach przedstawicieli oficjalnej linii partii komunistycznej, jak i wypowiedziach opozycjonistów³.

Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie i analiza historii oraz idei (szczególnie idei wolności) leżących u podstaw wydarzeń, które zarówno w literaturze przedmiotu, jak i w powszechnym odbiorze przyjęło się nazywać Praską Wiosną. Oczywiście, uwzględniając ramy pojedynczego artykułu, wątki historyczne zostaną w niniejszym tekście zaprezentowane jedynie skrótowo, jednakowoż całkowite ich pominięcie nie wydaje się właściwe, skoro w interesującym nas okresie historia z ideami spłotła się szczególnie nierozzerwalnie. Zasadne również jest przyjęcie założenia o tym, iż wydarzenia w Czechosłowacji z lat 1967–1968 stanowiły realną próbę wdrożenia „socjalizmu z ludzką twarzą”. Poza doktrynalnymi deklaracjami bowiem władze ówczesnej Czechosłowacji podjęły także wiele faktycznych działań, których efektem miało być zreformowanie państwa w wymiarze zarówno politycznym, ekonomicznym, kulturalnym, jak i społecznym. Użycie zatem na potrzeby niniejszego artykułu sformułowania „próba” zaakcentować powinno zakładaną autentyczną chęć odnowy państwa socjalistycznego, jak też fakt, że ostatecznie wysiłki te okazały się nieskuteczne. Poszukując odpowiedzi na pytanie, czy Praska Wiosna była autentyczną próbą wdrożenia „socjalizmu z ludzką twarzą” i dlaczego proces ten się nie powiódł, należy więc

² Autorem terminu „socjalizm z ludzką twarzą”, najprawdopodobniej, jest R. Richta (m.in. redaktor książki pt. *Cywilizacja na rozdrożu*, będącej analizą konsekwencji rewolucji naukowo-technicznej). Zob. Z. Młynář, *Mróz ze wschodu*, przeł. P. Heartman, Warszawa 1989, s. 107.

³ Jak czytamy w *Programie Działania*: „W ludziach narastało rozgoryczenie i uczucie, że — mimo wszystkich sukcesów, jakie osiągnęli i wszystkich wysiłków, na jakie się zdobyli — socjalistyczne społeczeństwo rozwijało się zbyt mozolnie, z fatalnym spóźnieniem, któremu towarzyszą moralno-polityczne defekty w stosunkach międzyludzkich. Rzecz jasna, prowadziło to do obaw o socjalizm, jego humanistyczną misję i jego ludzką twarz”. Zob. *Akční Program Komunistické Strany Československa. Přijaty na Plenárním Zasedání ÚV KSČ dne 5 dubna 1968*, Praha 1968, s. 8. Polskie tłumaczenie tego tekstu w: *Komunizm z ludzką twarzą, Dokumenty*, Paryż 1969. Także po interwencji wojsk Układu Warszawskiego pojęciem tym posłużono się np. w oświadczeniu Komitetu Centralnego KPCz z 27 sierpnia 1968 r., gdzie czytamy: „Socjalizm o ludzkim obliczu nadal pozostaje ideałem naszych narodów”; cyt. za: *Agresja na Czechosłowację. Sierpień 1968*, Warszawa 1981, s. 163. Również Václav Havel, zwracając się listownie do A. Dubčeka 9 sierpnia 1969 r., pisał: „Socjalizm w Czechosłowacji znów traci ludzką twarz. Tym bardziej nie może jej stracić projekt uczłowieczenia tego systemu”; cyt. za: V. Havel, *Síla bezsilných i inne eseje*, Warszawa 2011, przeł. A. Jagodziński, s. 55.

na tę problematykę spojrzeć przy uwzględnieniu kilku jej potencjalnych aspektów. Bez wątpienia winna to być płaszczyzna doktrynalna (poprzez analizę dokumentów programowych i ideologicznych), płaszczyzna konkretnych rozwiązań polityczno-prawnych (np. zniesienie cenzury, liberalizacja polityki wyjazdowej, powołanie komitetów i organizacji społecznych, stworzenie projektu zmian statutu partii) oraz płaszczyzna ukazująca obszar obywatelskiej aktywności (wielki zryw zainteresowania sprawami publicznymi, znaczenie prasy, literatury, filmu, powstanie Klubu 231 czy Klubu Zaangażowanych Bezpartyjnych).

II. Praska Wiosna w perspektywie historycznej

Poszukując historycznych źródeł wydarzeń Praskiej Wiosny, nie należy ograniczać się tylko do okresu bezpośrednio ją poprzedzającego. By właściwie zrozumieć źródła i przebieg tych zdarzeń, należy zwrócić uwagę na czynniki zarówno *stricte* historyczne, jak i społeczne czy polityczne. Wpływy szeroko rozumianego ruchu lewicowego na ziemiach czeskich i słowackich były stosunkowo duże już przed II wojną światową⁴. Komuniści w Czechosłowacji w wyborach z roku 1925 (wtedy po raz pierwszy samodzielnie kandydowali) zajęli drugie miejsce i ich pozycja w kolejnych wyborach była porównywalnie silna. Również po wojnie w wolnych wyborach z 26 maja 1946 r. Komunistyczna Partia Czechosłowacji zdobyła w Czechach 40,17% wszystkich głosów, a Komunistyczna Partia Słowacji 30,37% na Słowacji. Tym samym komuniści stali się najsilniejszą partią w Czechosłowacji, a na czele nowo powstałego rządu stanął przywódca KPCz — Klement Gottwald⁵. Ostateczne przejęcie pełni władzy przez komunistów miało miejsce w lutym 1948 r., po którym nastąpiła, znana także z innych krajów socjalistycznych, recepcja radzieckiego modelu gospodarczego, jak również politycznego (nacionalizacja przemysłu, kolektywizacja wsi, procesy polityczne). Po śmierci K. Gottwalda w 1953 r. I Sekretarzem KC KPCz został Antonin Novotný, który od 1957 r. (po śmierci Antonina Zapotockiego) sprawował jednocześnie urząd prezydenta.

Czeskie wydarzenia roku 1968, ów zryw ku wolności, wymagają zatem wyjaśnienia ich przyczyn przy zastosowaniu ujęcia dynamicznego. Ich istota, forma i przebieg muszą więc być odniesione do czasu wcześniejszego, przynajmniej do roku 1956. Można założyć, że lata pomiędzy rokiem 1956 a 1968 to okres stopniowego kształtowania się podstawowych społecznych i politycznych źródeł Praskiej Wiosny.

Niewątpliwie śmierć Stalina i wysiłki podjęte na rzecz nie tylko zerwania z przeszłością, ale też próba przeciwdziałania neostalinizmowi były główną

⁴ Często w literaturze przedmiotu pisze się w tym kontekście o „rusofilii”.

⁵ J. Rychlik, *Polska i Czechosłowacja przed 1968 rokiem*, [w:] *Wokół Praskiej Wiosny. Polska i Czechosłowacja w 1968 r.*, red. Ł. Kamiński, Warszawa 2004, s. 17.

przyczyną rewolty w krajach Europy Wschodniej: na Węgrzech, w Polsce, Czechosłowacji. Ten powód w mocno zmutowanej wersji odnosi się także do ówczesnej Jugosławii. W kwestii trzech pierwszych krajów jest on uniwersalną formułą. W przypadku Jugosławii chodziło dodatkowo o zachowanie niezależnej pozycji Komunistycznej Partii Jugosławii wobec KPZR. Jednak w literaturze czechosłowackiej poszukiwane są także specyfiki społeczno-polityczne konieczne do rzetelnego zbadania i zrozumienia osobliwości politycznych właściwych przesileniom w Czechosłowacji tego czasu. W odniesieniu zarówno do wydarzeń roku 1956, jak i całego późniejszego okresu dla czechosłowackiej myśli społecznej, politycznej i ekonomicznej charakterystyczna była postawa nieideologicznej konfrontacji z tzw. oficjalną linią polityki partii, postawa kontestacji praktyki politycznej. Przy tym ta postawa prezentowana była nie tyle przez czeskie i słowackie społeczeństwo, ile przez niewielki jego fragment, jakim była zaledwie część inteligencji i intelektualistów. Zatem był to łagodny, zaledwie elitarny sprzeciw wobec wszystkich aspektów praktyki politycznej w tym kraju. Charakterystyczna jest więc tendencja do zmian proponowanych raczej w kierunku „poprawienia” i „dalszego doskonalenia” ówczesnego systemu, niż poszukiwania jego alternatywy. Propozycje zmian są stosunkowo niewielkie, nieśmiałe, formułowane w oficjalnej nowomowie partyjnej, dość zachowawcze ideologicznie.

Należy podkreślić, że ówczesna krytyka socjalistycznej rzeczywistości Czechosłowacji, jak wspomniano, wywodząca się na ogół ze środowiska inteligentkiego, miała przede wszystkim etyczny wymiar, w zasadzie była argumentowana moralnie. W żadnym razie zasadniczo nie była próbą przedstawienia jakiejś alternatywy politycznej, która byłaby strukturalnie i funkcjonalnie oparta na nowych propozycjach modelowych. Na pewno nie można w tym czasie dostrzec pojawienia się haseł zmiany ustrojowej w kierunku restauracji kapitalizmu. Ówczesne hasła polityczne głoszą program powrotu do źródeł socjalizmu, akcentują odrzucenie stalinowskich deformacji, uwzględnienia wartości moralnych w przyszłym, zreformowanym ustroju socjalistycznym Czechosłowacji, jej szczególnych właściwości uzasadniających celowość odejścia od uniwersalnej formuły budowy socjalizmu, narzucanej przez KPZR. Czesi i Słowacy świadomi byli potrzeby, a nawet możliwości poszukiwania częściowo własnej, oryginalnej drogi do zbudowania społecznie akceptowanego socjalizmu. Choć nie używali terminu „czechska droga do socjalizmu”, można jednak dostrzec pewne intelektualne związki z ideą tzw. polskiej drogi do socjalizmu. Kwestionowano zwłaszcza specyficzną interpretowaną przez „towarzyszy radzieckich” formułę internacjonalizmu, dogmat, iż tylko droga polityczna ogłoszona przez KPZR jest jedynym słusznym pod każdy względem drogowskazem wytyczającym cele i środki działania dla całego światowego ruchu komunistycznego. Tak więc w roku 1956 i latach następnych reaktywują się w społeczeństwach Czechów i Słowaków głównie postawy wyrażające idee „socjalizmu etycznego” (bardziej etycznego) w związku z łamaniem wolności jednostek przez totalitarne państwo, jak też postulaty wyrażające

żądanie nowych rozwiązań organizacyjnych, tak aby praktyka, zwłaszcza gospodarza, spełniała wymogi co najmniej „zdrowego rozsądku”.

Należy zauważyć, że postulaty najbardziej radykalnych alternatyw wobec stalinowskiej rzeczywistości w największym stopniu wywodziły się z Katedr i Instytutów Marksizmu-Leninizmu funkcjonujących w szkołach wyższych i z niektórych instytucji nauk społecznych. Właściwie były one jedynymi instytucjami skupiającymi uwagę zarówno na teoretycznych, jak i praktycznych implikacjach ówczesnego systemu partii hegemonicznej. Było tak dlatego, że — jak zwraca uwagę V.V. Kusin — z jednej strony naukowcy pozostawali z daleka od mającego monopol władzy Komitetu Centralnego, z drugiej cieszyli się jednak pewnym stopniem akademickiej wolności, znajdowali się blisko studentów z charakterystyczną dla nich spontanicznością, byli wykładowcami studiujących historię swoich narodów, ale też historię partii i filozofię, co miało istotny wpływ na tworzenie wśród ludzi myślących fundamentów krytycznego rozumowania⁶. Najbardziej dalekosiężne polityczne alternatywy formułowane były w Wyższej Szkole Ekonomicznej w Pradze i Wyższej Szkole Górniczej w Ostrawie⁷.

Zasadniczo propagatorzy zmian, podobnie jak w innych krajach socjalistycznych, wierzyli, że polityczne odrodzenie państwa i społeczeństwa musi rozpocząć się od odrodzenia Partii (KPCz), dlatego żądali zwołania jej nadzwyczajnego zjazdu. Choć skala żądań była stosunkowo niewielka, to za ich autorami nie stały masy ludności, a jednocześnie pozycja aparatu partyjnego była tak silna i dominująca, że nawet te skromne wysiłki pozostawały w sferze postulatów, a nawet „pobożnych życzeń”. Jednak: „Nie jest bez sensu przypomnienie tych »ojców nowoczesnego czeskiego rewizjonizmu« i zbadanie ich koncepcji z punktu widzenia podwalin przyszłej demokratyzacji. Ich wypowiedzi antycypowały to, co wiele lat później stało się powszechną własnością”⁸.

Trafnie wskazuje V.V. Kusin, że w odniesieniu do kontekstu wydarzeń w Czechosłowacji w roku 1956 należy wziąć pod uwagę kilka faktów: 1) masowość członkostwa partii komunistycznej; 2) aparat mocno dzierżył kontrolę nad wszystkimi aspektami życia; 3) nie było sił takich, jak kościół lub chłopstwo, które mogłyby być potencjalnie przeciwważą wobec aparatu; 4) klasa robotnicza z jej starymi tradycjami socjalistycznymi wciąż była zorientowana na strukturę partyjno-organizacyjną; 5) wśród Czechów i Słowaków nie było tradycji antyradyckiej; 6) większa część społeczeństwa była prosocjalistyczna. Dodać należy intelektualny wpływ, choć nie przywoływanego oficjalnie, lecz stale obecnego w politycznej świadomości Czechów T.G. Masaryka z jego wizją wolności,

⁶ Por. V.V. Kusin, *The Intellectual Origins of the Prague Spring. The Development of Reformist Ideas in Czechoslovakia*, Cambridge 1971, s. 20.

⁷ *Ibidem*.

⁸ *Ibidem*, s. 21.

„humanizmu” i intelektualnym sprzeciwem wobec komunizmu⁹; 7) wpływ wywierała także osoba K. Gottwalda, przeciwnika stalinowskiego modelu partii hierarchicznej, który zmarł dwa tygodnie po Stalinie; 8) A. Novotný prawidłowo zrozumiał, że jest to nowa era, w istocie poststalinowska; 9) antycypowano, iż kontynuacja stalinizmu wydawała się przerwana przez zmianę liderów i wydarzenia 1956 r.; 10) istniał stosunkowo wysoki standard życia i rozwój cywilizacyjny w Czechosłowacji; 11) „tradycja szwejkowska” (czy się ją uznaje, czy nie) w Czechach jest faktem. „Większą miarę przykłada się do samowyzwolenia przez siłę umysłu niż poprzez bardziej spektakularny heroizm”¹⁰. Dlatego w istocie właśnie w Czechosłowacji, bardziej niż w innych państwach socjalistycznych, rok 1956 to rok bardziej początku reform niż masowych wystąpień społecznych i ekspresja inicjatywy szeroko rozumianej opinii publicznej. Z tych też powodów wydarzenia roku 1956 w Czechosłowacji nie miały tak dramatycznego przebiegu, jak w Polsce czy na Węgrzech.

Załamanie się rozpoczętego procesu reform nie zamknęło całkowicie drogi do dalszych prób usprawnienia ustroju. Podkreślimy: usprawnienia (udoskonalenia), a nie jego zmiany. Wówczas założenie o nieusuwalności systemu socjalistycznego jest nie tylko fundamentem programu partii komunistycznej, lecz pozostaje zasadniczo powszechnie podzielanym poglądem. Załamanie się prób reformowania socjalistycznej rzeczywistości nie radykalizowało w istotnej części czeskiego i słowackiego społeczeństwa. Elity intelektualne natomiast, najczęściej zresztą związane z partią komunistyczną, próbowały nadal (ale znacznie później) racjonalizować system właśnie w kierunku osłabienia jego totalitarnego charakteru. Taką próbą było promowanie poglądu o europejskości Czech i potrzebie powrotu do niej w kontekście demokratycznych tradycji odbiegających od „azjatyckich” totalitarnych skłonności Moskwy i Pekinu. Nie występuje w tym czasie (przynajmniej w znaczącym wymiarze) termin „socjalizm z ludzką twarzą”. Konsekwentnie posługuje się nim dopiero Radoslav Sulecký¹¹.

Stopniowo od początku lat 60. sytuacja polityczna i społeczna w Czechosłowacji zaczęła się zmieniać. Szczególnej symboliki nabrało zburzenie w październiku 1962 r. górującego nad Pragą pomnika Stalina oraz zlikwidowanie mauzoleum K. Gottwalda. W sierpniu 1963 r. ogłoszono (na użytek wewnątrzpartyjny) sprawozdanie z Komisji do spraw Rewizji Procesów Politycznych z lat 1950–1954,

⁹ W tym kontekście ciekawe spojrzenie prezentuje M. Pehr: „Realny problem pojawił się po śmierci prezydenta-oswobodziciela, kiedy zabrakło osoby gwarantującej swoim charyzmatem utrzymanie Czechosłowacji na kursie »socjalizmu z ludzką twarzą«. W rzeczywistości politycznej masarykowa szlachetna wrażliwość społeczna w bardzo określony sposób ukształtowała czeskie (sic!) społeczeństwo ułatwiając narzucenie krajowi ideologii komunistycznej”. M. Pehr: *Edward Beneš a jeho koncept socializující (humanitní) demokracie*, „Politologická revue”, nr 1/2004; cyt. za: A. Łuszczynski, *Myśl polityczno-prawna Tomasza G. Masaryka jako rodzaj mitu państwowotwórczego*, Rzeszów 2013, s. 318.

¹⁰ V.V. Kusin, *op. cit.*, s. 26–27.

¹¹ R. Sulecký, *Alternativy socialistického vývoje*, „Nová mysl” 1968, nr 8.

co zdaniem A. Krawczyka było jednym z pierwszych objawów mającej nadejść Praskiej Wiosny¹². Od początku lat 60. swoistą enklawą wolności stało się życie kulturalne (literatura, film, teatr), zwiększała się także liczba osób wyjeżdżających za granicę, ale jednocześnie gospodarka czechosłowacka znajdowała się w istotnej zapaści, co umacniało przekonanie o konieczności przeprowadzenia reform gospodarczych. Wśród przedstawicieli aparatu partyjnego zasadniczo można było wyróżnić, dwie grupy: zwolenników reform i konserwatystów. Jak wspomina A. Dubček, spór pomiędzy tymi dwoma grupami zaczął wchodzić w szczytową fazę w roku 1967¹³. Wobec braku wyraźnego wsparcia dla A. Novotnego ze strony L. Breżniewa (podczas jego wizyty w Pradze) zwolennikom reform udało się doprowadzić do rozdzielenia funkcji prezydenta i pierwszego sekretarza partii, którym został A. Dubček¹⁴. Posiedzenie plenarne KC KPCz, które odbyło się w dniach 3–5 stycznia 1968 r., a podczas którego jednogłośnie wybrano A. Dubčeka na pierwszego sekretarza, często w literaturze przedmiotu określane jest mianem początku Praskiej Wiosny¹⁵. Rozwój wydarzeń w Czechosłowacji budził istotne obawy wśród innych przywódców państw socjalistycznych, w szczególności ZSRR, dlatego na spotkaniu w Dreźnie 23 marca 1968 r. czechosłowacka delegacja otrzymała swoiste pierwsze poważne ostrzeżenie. Po rezygnacji A. Novotnego Zgromadzenie Narodowe 30 marca 1968 r. wybrało na urząd prezydenta Czechosłowacji Ludvíka Svobodu, a 10 kwietnia powołano nowy rząd, na czele którego stanął Oldřich Černík. Jednym z kulminacyjnych momentów Praskiej Wiosny było przyjęcie na plenarnym posiedzeniu KC KPCz w dniu 5 kwietnia 1968 r. *Programu Działania*, który stanowi bodaj najważniejszy ideowy dorobek zwolenników „socjalizmu z ludzką twarzą”¹⁶. Wobec takiego rozwoju sytuacji

¹² A. Krawczyk, *Praska Wiosna 1968*, Warszawa 1998, s. 77–78.

¹³ A. Dubček, *Nadzieja umrze ostatnia*, przeł. P. Godlewski, Warszawa 1995, s. 148.

¹⁴ Podczas wizyty w Pradze w dniach 8–9 grudnia 1967 r. L. Breżniew, odnosząc się do narastającego konfliktu w kierowniczych gremiach KPCz, miał stwierdzić, iż nie zamierza ingerować w wewnętrzne sprawy Czechosłowacji (słynne: „Eto wasze dzieło”). Zob. szerzej o tym wydarzeniu: A. Benčík, *Requiem dla Praskiej Wiosny*, Wrocław 2002, s. 20; A. Dubček, *op. cit.*, s. 160; R. Kwapis, *Praska Wiosna*, Toruń 2004, s. 38; Z. Mlynář, *op. cit.*, s. 56–57.

¹⁵ Nie jest to, oczywiście, jedyna możliwość: J. Měchýř jest zdania, że Praska Wiosna rozpoczęła się podczas czwartego zjazdu pisarzy czechosłowackich (27–29 czerwca 1967 r.) podczas którego L. Vaculík wygłosił opinię, że socjalizm nie spełnił żadnej ze swoich obietnic. Zob. A. Garlicki, A. Paczkowski, *Zaciskanie pętli. Tajne dokumenty dotyczące Czechosłowacji 1968 r.*, Warszawa 1995, s. 5. Podobnie M. Bankowicz: „Pierwsze symptomy przełomu pojawiły się w czerwcu 1967 roku, kiedy to podczas kongresu pisarzy podniosły się głosy krytyczne wobec praktyk ekipy Novotnego” — w: M. Bankowicz, *Zlikwidowane państwo. Ze studiów nad polityką Czechosłowacji*, Kraków 2003, s. 67.

¹⁶ Słowacki odpowiednik *Programu Działania* uchwalono na posiedzeniu KC KPS (22–23 maja 1968 r.) w Bratysławie. W porównaniu z *Programem Działania KPCz* znacznie więcej uwagi poświęcono w nim zagadnieniom federalizacji państwa aniżeli wolności i demokratyzacji. Zob. *Ľtvorit ideovou a akčnú jednotu komunistů*, „Rudé právo” z 25 maja 1968 r., s. 1, a także R. Kwapis, *op. cit.*, s. 162–163.

do Moskwy (4–5 maja) wezwano na rozmowy delegację KC KPCz, w trakcie których jednoznacznie nazwano wydarzenia w Czechosłowacji „kontrewolucją”. Rozwój wypadków rodził po stronie zwolenników bardziej radykalnych reform obawy o trwałość ideologicznego kursu wyznaczonego choćby *Programem Działania*, dlatego 27 czerwca jednocześnie w czterech pismach opublikowany został kolejny, fundamentalny dla doktrynalnej oceny Praskiej Wiosny, manifest pt. *Dwa tysiące słów*. Podpisany przed jego publikacją przez 70 intelektualistów, sportowców, aktorów i robotników dokument ten stał się swoistą kontrpropozycją dla *Programu Działania* i zrodził wiele skrajnych emocji: od bezwarunkowego poparcia, poprzez potraktowanie go jako nieodpowiedzialnego aktu politycznego (podyktowanego jednakowoż dobrymi intencjami), aż do określenia go jako „wezwanie do kontrewolucji”. Był to również moment, w którym rozstrzygały się losy „socjalizmu z ludzką twarzą”. Władze Czechosłowacji poddawane były stałej presji z wykorzystaniem najprzeróżniejszych środków, od krytyki w mediach państw tzw. bloku wschodniego, przez wizyty przedstawicieli sił zbrojnych ZSRR, organizowane i przeprowadzane manewry wojskowe, spotkania szefów partii komunistycznych (tzw. warszawskiej piątki: Breżniew, Gomułka, Kadar, Ulbricht i Žiwkow), aż po upublicznienie sporu przez skierowanie do KC KPCz listu, który traktowany jest jako uzewnętrznienie „doktryny Breżniewa”¹⁷. Mimo iż zdaniem niektórych badaczy w tym czasie kwestia interwencji zbrojnej była przesądzona, to niejako rozmowami ostatniej szansy było, przebiegające w nerwowej atmosferze, spotkanie przedstawicieli najwyższych władz Czechosłowacji i ZSRR w Černej nad Cisą (29 lipca–1 sierpnia). Dwa dni później, 3 sierpnia, w Bratysławie przywódcy partyjni „warszawskiej piątki” spotkali się z delegacją czechosłowacką. W efekcie opublikowano tzw. deklarację bratysławską, która, skupiona głównie na sprawach międzynarodowych, nie poruszała kwestii wydarzeń w Czechosłowacji. Podczas tego spotkania doszło jednak do ważnego wydarzenia. Vasil Bil’ak przekazał list czechosłowackich konserwatystów, adresowany do radzieckiego kierownictwa, w którym zwrócili się o „internacjonalistyczną pomoc” niewykluczającą interwencji zbrojnej¹⁸. „Pomoc” ta nadeszła w nocy

¹⁷ Jak czytamy bowiem w liście: „Nie mieliśmy ani nie mamy zamiaru mieszać się do spraw będących czysto wewnętrznymi sprawami waszej partii i waszego państwa, ani też naruszać zasady respektowania samodzielności i równości w stosunkach pomiędzy partiami komunistycznymi i krajami socjalistycznymi [...]. Nie możemy jednak zgodzić się na to, aby wrogie siły zawróciły wasz kraj z drogi socjalizmu i spowodowały niebezpieczeństwo odłączenia się Czechosłowacji od wspólnoty socjalistycznej. To już nie jest wyłącznie wasza sprawa. To jest wspólna sprawa wszystkich komunistycznych i robotniczych partii i wszystkich państw zjednoczonych sojuszem przez współpracę i przyjaźń. To jest wspólna sprawa naszych państw, które zjednoczyły się w Układzie Warszawskim, aby zagwarantować niezależność, pokój i bezpieczeństwo w Europie, aby stawić tamę imperialistycznym siłom agresji i rewanżyzmu [...]”. Półen tekst tego listu, wraz z odpowiedzią na niego, udzieloną przez KC KPCz, znajduje się w specjalnym wydaniu gazety „Rudé právo” z 18 lipca 1968 r.

¹⁸ A. Benčík, *op. cit.*, s. 154.

z 20 na 21 sierpnia siłami armii ZSRR, PRL, NRD, Węgier i Bułgarii. Interwencja, nazwana kryptonimem „Dunaj”, zakończyła tym samym okres Praskiej Wiosny, a rozpoczęła proces „normalizacji”, który skutecznie odwrócił proces rozwoju czechosłowackich reform¹⁹. Należy jednak zauważyć, że:

Kiedy Sowieci interweniowali w Czechosłowacji w sierpniu 1968 roku, rząd Dubčeka poważnie ograniczył swoje plany radykalnych reform, wykluczył najbardziej kontrowersyjne postacie i wydawał się wewnątrznie podzielony. Jednak agresja z „drugiej strony” spowodowana została splotem wielu małych strumieni frustracji i partykularnych interesów, które czasem były tak przyziemne, że nie mogły ulec złagodzeniu przez politykę Dubčeka²⁰.

III. Idea wolności w najważniejszych dokumentach programowych Praskiej Wiosny

Aby móc dokonać analizy Praskiej Wiosny z perspektywy historyczno-doktrynalnej, nieodzowne jest sięgnięcie do fundamentalnych dokumentów zawierających ideowe przesłanie tych wydarzeń. Do najważniejszych z nich niewątpliwie należy zaliczyć: *Program Działania Komunistycznej Partii Czechosłowacji* przyjęty na posiedzeniu plenarnym KC KPCz w dniu 5 kwietnia 1968 r., manifest polityczny o nazwie *Dwa tysiące słów* oraz przygotowywany na XIV zjazd KPCz projekt nowego statutu partii (opublikowany w gazecie „Rudé právo” z 10 sierpnia 1968 r.). Każdy z tych dokumentów ma swoją specyfikę (co do źródła, celów, ideowej zawartości), ale dopiero analizowane razem dają podstawę doktrynalnej analizy Praskiej Wiosny. Uwzględniając założony cel niniejszego artykułu, dokumenty te zostaną zaprezentowane w kontekście idei wolności.

Program Działania Komunistycznej Partii Czechosłowacji (zwany dalej: *Programem Działania*) przyjęty został na posiedzeniu plenarnym KC KPCz w dniu 5 kwietnia 1968 r. Jego wyjątkowość polega na tym, że — przy zrozumiałej dla tego rodzaju politycznych deklaracji ogólności — stanowi próbę przedstawienia całościowego programu naprawy socjalistycznego państwa. Juliusz Mieroszewski pisał nawet, że jest to „jedyny dokument wypracowany w europejskim bloku komunistycznym — który oferuje alternatywę”²¹. Teza ta może być trafna, jeśli rozpatrywać ją w kontekście źródła pochodzenia proponowanych rozwiązań. Rzeczywiście, uwzględniając, że *Program Działania* uzyskał aprobatę KC KPCz i stał się oficjalnym wyznacznikiem planowanych przemian, można przypisywać

¹⁹ Szerzej na temat samej operacji „Dunaj”, w szczególności udziału w niej Wojska Polskiego, zob. L. Pajórek, *Polska a „praska wiosna”. Udział Wojska Polskiego w interwencji zbrojnej w Czechosłowacji w 1968 roku*, Warszawa 1998; L. Kowalski, *Kryptonim „Dunaj”. Udział wojsk polskich w interwencji zbrojnej w Czechosłowacji w 1968 roku*, Warszawa 1992; P. Piotrowski, *Udział Wojska Polskiego w interwencji w Czechosłowacji*, [w:] *Wokół Praskiej Wiosny...*, s. 97–106.

²⁰ J. Staniszkis, *Samoograniczająca się rewolucja*, Gdańsk 2010, s. 33.

²¹ J. Mieroszewski, *Słowo wstępne*, [w:] *Komunizm z ludzką twarzą, Dokumenty...*, s. 7–8.

mu wyjątkowe znacznie. Dokument ten składa się z kilku części i porusza takie zagadnienia, jak: historia czechosłowackiej drogi do socjalizmu wraz z analizą przyczyn powstałego kryzysu, program rozwoju demokratycznego socjalizmu oraz zdefiniowanie roli partii komunistycznej, gospodarka narodowa i poziom życia obywateli, rozwój nauki, kultury i oświaty oraz sprawy międzynarodowe. Wśród przyczyn ówczesnego kryzysu społeczno-polityczno-gospodarczego wymieniono wypaczenia zasad socjalizmu zwane kultem jednostki, a także sekciarstwo, tłumienie demokratycznych praw i swobód ludu, gwałcenie praworządności oraz pojawienie się pierwiastków przemocy i nadużywania władzy²². Stwierdzono ponadto, że demokracja socjalistyczna nie rozwijała się wystarczająco szybko, co z kolei przekładało się na problemy gospodarcze. Interesujące, że źródeł tych dysfunkcji systemu doszukiwano się w samym łonie partii komunistycznej. Krytycznie dostrzeżono, że bezpośrednimi przyczynami tych błędów była nadmierna koncentracja władzy wewnątrz partii oraz przejmowanie przez nią zadań instytucji państwowych i gospodarczych, a także hamowanie czy tłumienie krytyki²³.

Uwzględniając ideę wolności jako wyznacznik treści niniejszego artykułu, trzeba podkreślić, iż punktem wyjścia analizy tej idei w kontekście *Programu Działania* jest samookreślenie roli partii komunistycznej w przyszłym, zreformowanym systemie politycznym Czechosłowacji. Otóż warunkiem socjalistycznego rozwoju kraju, opartego na atmosferze wzajemnego zaufania, miało być dalsze, lecz w innej formie, pełnienie przez partię komunistyczną kierowniczej funkcji w życiu społecznym. Rola ta miała przybrać nową postać wynikającą z przyjęcia tezy o zaniku w Czechach podstawowego antagonizmu klasowego i powstaniu tam społeczeństwa bezklasowego. Nowa jakościowo sytuacja polityczna wymagała zatem zmiany dotychczasowych struktur, metod rządzenia przy zachowaniu dogmatu o dalszej budowie społeczeństwa socjalistycznego²⁴. Jednakowoż, odmiennie niż w latach poprzednich, wypełnianie tej funkcji nie miało polegać na sprawowaniu arbitralnych rządów nad społeczeństwem i narzucaniu swojego autorytetu, lecz na nieustannym pozyskiwaniu go przez prawdziwość ideałów i spełnianie ich dzięki działalności członków. Ów autorytet zatem powinien mieć przede wszystkim charakter nieformalny, oparty na postawie moralnej i pracowitości oraz umiejętnościach jej członków. Jak czytamy: „Celem partii nie jest przekształcanie się w jakiegoś uniwersalnego »dozorcę« społeczeństwa i wiązanie

²² *Akční Program Komunistické Strany Československa...*, s. 5.

²³ *Ibidem*, s. 8–9.

²⁴ „Wewnątrz naszego kraju pojawiły się nowe okoliczności, które stawiają partię komunistyczną przed celami jakościowo nowymi. Chodzi przede wszystkim o to, że nie mają one już nic wspólnego z antagonizmem klasowym. Naturalnie przy rozwiązywaniu nowych zadań będziemy w dalszym ciągu korzystać z zasady przewodniej roli partii, przewodniej roli klasy robotniczej. Jeśli ktokolwiek myśli, że ową kierowniczą funkcję komuś oddamy, jest w błędzie [dosł. przeliczy się]. Jednocześnie musimy dokładnie rozważyć nową sytuację i uważnie wsłuchać się w krytyczne głosy partyjnego aktywu”. A. Dubček, *Od totality k demokracii. Prejavy, články a rozhovory. Východ 1963–1992*, Bratislava 2002, s. 98.

wszystkich organizacji i każdego kroku życia swymi dyrektywami”²⁵. Tym samym misję partii komunistycznej widziano przede wszystkim w wymiarze koncepcyjnym, w pobudzaniu inicjatyw i inspirowaniu rozwiązań problemów²⁶. Fundamentem działań partii w tych nowych warunkach miały być: jedność ideologiczna i organizacyjna, szeroka demokracja wewnątrzpartyjna, istotny wpływ członków na linię polityczną partii, wzmocnienie roli organów partyjnych wybieranych w prawdziwie demokratycznych wyborach. Aby móc realizować te założenia, *Program Działania* przyjmował konieczność ścierania się różnorodnych poglądów według zasady, że członkowie partii — wobec siebie równi — mają nie tylko prawo, ale i obowiązek występowania z inicjatywami czy krytycznym stanowiskiem wobec aktualnie dyskutowanych kwestii.

Wydaje się jednak, że centralną ideą, wokół której zamyśl demokratycznego socjalizmu miał się rozwijać, była wolność jednostek, w tym w szczególności wolność wypowiedzi. Ograniczenia w tym zakresie (wskazane głównie w kodeksie karnym) miały odnosić się jedynie do antyspołecznych, prawnie zdefiniowanych zachowań. Stwierdzono bowiem, że pożądany przez partię wpływ opinii publicznej na politykę nie będzie możliwy, jeżeli wszystkim obywatelom nie zapewni się konstytucyjnie gwarantowanej wolności wypowiedzi. Deklarowano zatem, że „za pomocą norm prawnych należy ściślej zagwarantować wolność słowa oraz wolność interesów i poglądów mniejszości”²⁷. Oczywiście, miało to odbywać się w ramach socjalistycznego ustawodawstwa, przy zachowaniu zasady podejmowania decyzji zgodnie z wolą większości, w rzeczywistości zatem zgodnie z wolą członków partii komunistycznej. *Program Działania* stanowił, iż ustawa prasowa winna dokładnie precyzować, kiedy organ władzy państwowej może zakazać rozpowszechniania określonych informacji w środkach masowego przekazu, a kiedy wykluczyć należy stosowanie cenzury prewencyjnej. Co istotne, jednocześnie stwierdzano, że prasa partyjna przedstawiająca sposób funkcjonowania partii oraz prezentująca krytyczne ścieranie się różnych stanowisk nie może być w pełni utożsamiana z oficjalnym stanowiskiem państwa. Sprzyjać to miało jawności życia publicznego i zakończeniu bezpodstawnego zatajania rzeczywistości politycznej i gospodarczej państwa²⁸. Zniesienie cenzury dotyczyć więc miało tzw. cenzury prewencyjnej.

Kolejnym przejawem zwiększenia swobód obywatelskich w ramach wdrażania idei „socjalizmu z ludzką twarzą” miała być przyszła polityka państwa w zakresie swobody poruszania się. Proklamowano zatem prawo obywateli do długoterminowego lub stałego pobytu za granicą. Ale podkreślić należy, że

²⁵ *Akční Program Komunistické Strany Československa...*, s. 16.

²⁶ Nie można jednak zapominać, że w tej samej części *Programu Działania* wyraźnie stwierdzono, że partia komunistyczna nie może zostać zamieniona w organizację, której wpływ na społeczeństwo będzie przejawiał się jedynie przez głoszone ideały i przez jej program.

²⁷ *Akční Program Komunistické Strany Československa...*, s. 24.

²⁸ *Ibidem*.

jednocześnie zastrzegano prawo do ograniczeń w tym zakresie, podejmowanych w imię ochrony interesów państwa (np. dotyczących wyjazdów za granicę określonych kategorii specjalistów)²⁹.

W zakresie spraw politycznych przewidywano wzmocnienie roli Zgromadzenia Narodowego jako najwyższego organu władzy, w tym jako organu kontroli rządu. Dostrzegając negatywne skutki nadmiernej koncentracji władzy, postulowano rozdział kompetencji i wprowadzenie systemu wzajemnej kontroli obejmującego organy władzy ustawodawczej, wykonawczej i sądowniczej. W sposób szczególny odniesiono się do nadmiernej koncentracji funkcji w ministerstwie spraw wewnętrznych, którego częścią była służba bezpieczeństwa. Za konieczne uznano rozdzielenie korpusu służby bezpieczeństwa na dwie niezależne części: Służbę Bezpieczeństwa Państwowego i Służbę Bezpieczeństwa Publicznego z jednoczesnym poddaniem jej kontroli przez rząd i Zgromadzenie Narodowe. W kontekście poszerzania zakresu wolności szczególnie mocno brzmi następująca deklaracja:

Każdy obywatel, który nie popełnił wykroczenia w tym zakresie musi mieć pewność, że jego poglądy i przekonania polityczne, jego wyznanie i działalność nie mogą być przedmiotem zainteresowania organów Służby Bezpieczeństwa. Partia wyraźnie oświadcza, że aparat ten nie może być ukierunkowany i wykorzystywany do rozwiązywania problemów wewnętrzno-politycznych i rozdziewików w społeczeństwie socjalistycznym³⁰.

Szczególnym przejawem realnego zwiększenia wolności i zapewnienia swobód obywatelskich miało być, zapowiedziane w *Programie Działania*, ustawowe zagwarantowanie konstytucyjnego prawa do zgromadzeń i zrzeszania się, tak aby mogły powstawać dobrowolne organizacje czy stowarzyszenia³¹. Dodatkowym gwarantem swobód obywatelskich miało być wzmocnienie roli wymiaru sprawiedliwości, a w szczególności sądów. Jako gwarancję praworządności przyjmowano możliwość rozstrzygania sporów przez niezależne od czynników politycznych sądy, które miały być podporządkowane jedynie ustawom. Przewidywano także: poddanie kontroli sądowej decyzji administracyjnych wydawanych przez organy państwowe, odpowiednie usytuowanie prokuratury w systemie wymiaru sprawiedliwości oraz uniezależnienie adwokatury od organów państwa³². Podkreślić należy, iż idee te spotkały się z dużym poparciem społecznym. Zostały dość powszechnie akceptowane przez członków KPCz i bezpartyjnych. W świetle badań socjologicznych dostrzec można, że przeważał pogląd, iż nie chodzi o likwidację socjalizmu, lecz zmiany w sposobie jego realizacji. Uznawano, że możliwa jest droga nowego, demokratycznego, socjalistycznego systemu w warunkach pluralizmu, ale rozumianego specyficznie: nie w sensie pluralizmu burżuazyjnego jako

²⁹ *Ibidem*.

³⁰ *Ibidem*, s. 29.

³¹ *Ibidem*, s. 23.

³² *Ibidem*, s. 31–32.

wolnej gry rozmaitych sił politycznych, lecz pluralizmu socjalistycznego, którego wyrazem miałyby być, przy zachowaniu kierowniczej roli partii komunistycznej, demokracja wewnątrzpartyjna i społeczna kontrola organów władzy³³.

Ze względu na nakreślone zadanie niniejszego artykułu za niecelowe należy uznać analizowanie przedstawionych w *Programie Działania* propozycji zmierzających do naprawy gospodarki czechosłowackiej, spraw narodowościowych, kulturalno-oświatowych czy też polityki zagranicznej. Jednakże i w tych fragmentach omawianego dokumentu można doszukiwać się elementów związanych z szeroko rozumianą ideą wolności. Mianowicie, *Program Działania* niejako wzywa czechosłowacką młodzież do aktywności (w tym aktywności politycznej), przyznając jej możliwość swobody organizacyjnej oraz prawo do współdecydowania w rozwiązywaniu spraw własnych i publicznych³⁴. Z kolei program demokratyzacji w gospodarce opierać się miał przede wszystkim na samodzielności przedsiębiorstw oraz ich względnej niezależności od organów państwowych. Jednocześnie wskazywano, że konsument ma prawo do określenia własnej konsumpcji i swego stylu życia, prawo do swobodnego wyboru miejsca pracy, zauważano także, że przy opracowywaniu polityki gospodarczej państwa różne grupy mają prawo do formułowania i obrony swych interesów ekonomicznych. Jednakże najważniejszy bodaj, nasuwający skojarzenia z modelem jugosłowiańskim, był projekt zwiększenia wpływu na zarządzanie przedsiębiorstwami ze strony organów samorządu pracowniczego. Organy te miały stać się częścią mechanizmu kierowania przedsiębiorstwami i sprawować nadzór nad dyrektorami i kadrą zarządzającą. Jako swoiste poszerzenie zakresu wolności można także wskazać deklarację zerwania z politycznymi determinantami polityki kadrowej, również przez odejście od tzw. pułapu kadrowego dla osób bezpartyjnych. Procesy tworzenia planu rozwoju gospodarki narodowej i polityki gospodarczej miały zostać poddane kontroli Zgromadzenia Narodowego i wyspecjalizowanych instytucji naukowych, a zarządzanie gospodarką miało zapewnić wyższość interesów obywateli — jako konsumentów i „suwerennych nosicieli ruchu gospodarczego”³⁵. Podstawowym celem tak proponowanej polityki gospodarczej miał być stały wzrost stopy życiowej, czemu służyć miał wzrost płac (2,5–3% rocznie), likwidacja dysproporcji pomiędzy cenami detalicznymi a kosztami produkcji, wprowadzenie pięciodniowego tygodnia pracy oraz rozwiązywanie problemów budownictwa mieszkaniowego.

Specjalne znaczenie w *Programie Działania* przypisano nauce. Podkreślono bowiem, że „istnienie lub upadek socjalizmu zależny jest tak samo od nauki, jak

³³ Por. J. Hudeček, D. Šmejce, *Tucet odpovědí na politické otázky. Jak to vidi účastníci ankety Rudého práva v českých zemích*, „Rudé právo” z 26 czerwca 1968 r., s. 5 (cz. 1) i z 27 czerwca 1968 r., s. 5 (cz. 2).

³⁴ *Akční Program Komunistické Strany Československa...*, s. 32–33.

³⁵ *Ibidem*, s. 34–40.

od władzy ludzi pracy”³⁶. Zatem także i w tym obszarze deklaracje partii można bezpośrednio odnieść do idei poszerzania wolności. Co prawda zastrzegano dla partii prawo do występowania z inicjatywami zmierzającymi do rozwoju nauk społecznych i orientowania badań w kierunku ważnych problemów, jednak deklarowano, iż ingerencja ta nie będzie dotyczyć samego procesu pracy naukowej. Stwierdzono natomiast, że naukowe debaty, prace naukowe, czasopisma itd. nie mogą podlegać żadnej cenzurze³⁷.

W dziedzinie kultury *Program Działania* również odnosił się do kwestii wolności twórczej. Pisano wprost, że twórczość artystyczna nie może być podporządkowana cenzurze i odrzuceniu podlegają administracyjno-biurokratyczne sposoby realizacji polityki kulturalnej. Jednakowoż, co interesujące, twierdzono, iż społeczne oddziaływanie kultury nie jest oderwane od powiązań politycznych. I mimo deklaracji troski o pełne respektowanie konstytucyjnie gwarantowanej wolności odmiennych poglądów stwierdzono, że „partia komunistyczna nie może jednak zrzec się swej inspirującej roli, nie może wyrzec się dążenia, aby również twórczość artystyczna skutecznie pomogła formować socjalistycznego człowieka w walce o przeobrażenie świata”³⁸.

Trudno oprzeć się wrażeniu o głównie deklaratoryjnym charakterze *Programu Działania*. Dokładna analiza jego ideowego przesłania niewątpliwie godna jest osobnych opracowań, ale już tu warto zauważyć, że w tym dokumencie ścierają się dwie tendencje: kontynuacji działań w celu budowy — jednak — społeczeństwa socjalistycznego z naturalną, szczególnie mocno wówczas odczuwaną, potrzebą poszerzania zakresu wolności. Warto zauważyć, że wspomniany wcześniej silny sentyment do tradycji ruchu lewicowego w Czechosłowacji pozostawiał swój ślad nawet po interwencji zbrojnej wojsk Układu Warszawskiego³⁹. Trudno się nie zgodzić z wrażeniem, iż dokument ten dokonywał istotnego przewartościowania w świadomości Czechów i Słowaków odnośnie do przynależnego im zakresu wolności, jednak duża część tych swobód (np. dotycząca wolności słowa, działalności artystycznej czy swobody poruszania się) obarczana była klauzulami, które mogły skutecznie je ograniczać. Mimo to trudno także i dziś kwestionować

³⁶ *Ibidem*, s. 50.

³⁷ *Ibidem*. Co interesujące, tego fragmentu nie ma w polskim tłumaczeniu.

³⁸ *Ibidem*, s. 57.

³⁹ Prezydent L. Svoboda, w swoim przemówieniu z dnia 26 sierpnia 1968 r., mówił: „Myślę nieustannie o Was drodzy przyjaciele pozostający w ojczyźnie i zapewniam Was, że interesy naszego kraju, interesy socjalizmu i postępu, interesy Was wszystkich, robotników, rolników i inteligencji, są uwzględnione w naszych obradach”. W przemówieniu z 28 sierpnia 1968 r. mówił natomiast: „Miejsce naszego kraju w dzisiejszym świecie jest — i nie może być gdzie indziej — jak tylko we wspólnocie socjalistycznej”; cyt. za: *Agresja na Czechosłowację...*, s. 110, 153. W artykule opublikowanym w gazecie „Rudé právo” z 25 sierpnia 1968 r. pt. *Lenine, probud’ se!* czytamy natomiast: „Nic nie szkodzi, że radzieccy okupanci (wierzę, że ciężko mi pisać te wyrazy w tym zestawieniu, ale to przecież prawda) [...]” „Rudé právo” z 25 sierpnia 1968 r., s. 2.

doniosłość owego dokumentu, którego treść może skłaniać ku tezie o możliwym faktycznym samoograniczeniu się partii komunistycznej, również w warunkach tzw. realnego socjalizmu.

Drugim z dokumentów, który wyznaczał rytm doktrynalny Praskiej Wiosny, był niewątpliwie (opublikowany 27 czerwca 1968 r.) manifest zatytułowany *Dwa tysiące słów* autorstwa Ludvíka Vaculíka⁴⁰. Nie stanowi on jakiejś zamkniętej propozycji programowej, jest raczej emanacją obaw zwolenników reform o przyszłość czechosłowackich przekształceń systemowych. Treści przywoływane w tym dokumencie nie odbiegały w swej zasadniczej wymowie od innych wypowiedzi pojawiających się w tym czasie na łamach czechosłowackiej prasy. Tym, co w sposób istotny go wyróżnia, jest niewątpliwie reakcja, jaką wywołał, zarówno na poziomie krajowym, jak i na arenie międzynarodowej⁴¹. Strukturalnie nieco przypomina *Program Działania*, ponieważ mimo braku formalnie wyodrębnionych części można w nim doszukiwać się co najmniej kilku zasadniczych elementów: przedstawienia kontekstu historycznego wprowadzenia w Czechosłowacji socjalizmu oraz krytycznej oceny zmian tego systemu, zidentyfikowania zasadniczych ówczesnych problemów, odniesienia się do programu reform oraz zaakcentowania znaczenia wolności słowa. Natomiast szczególnym *novum* w tym dokumencie było wezwanie do społecznych inicjatyw i samoorganizacji oraz wyrażona wprost obawa przed interwencją zbrojną wraz z deklaracją poparcia rządu, nawet przy użyciu broni. Jak czytamy bowiem:

Wielkie zaniepokojenie w ostatnim czasie budzi ewentualność, że trwający u nas proces przemian zostanie zakłócony przez interwencję obcych sił w sprawy naszego rozwoju. W obliczu przeważających sił możemy wyłącznie trwać przy swoim i ich nie prowokować. Naszemu rządowi możemy okazać gotowość, że będziemy stać przy nim, nawet z bronią w ręku, jeśli tylko będzie robił to, do czego damy mu mandat, natomiast naszych sojuszników możemy uspokoić, że dotrzymamy sojuszniczych, przyjacielskich i handlowych umów⁴².

Vaculík pisał zatem, że po wojnie większość narodu z nadzieją przyjęła ideowe przesłanie socjalizmu. Jednakże partia komunistyczna, która cieszyła się

⁴⁰ Manifest ten został opublikowany w gazecie „Literární listy” (na s. 1 i 3) oraz tego samego dnia w trzech innych gazetach: „Práce”, „Zemědělské noviny” i „Mladá fronta”. Jako ciekawostkę można podać, że w myśl notatki ppłk. Jerzego Kudasia (funkcjonariusza aparatu bezpieczeństwa) ze spotkania z tajnym współpracownikiem o pseudonimie „Delta” autorem apelu *Dwa tysiące słów* wcale nie był L. Vaculík, lecz Adolf Hoffmeister — który miał nie podpisać tego manifestu własnym nazwiskiem, mówiąc że „na mnie jeszcze czas przyjdzie, by działać”. Zob. Ł. Kamiński, G. Majchrzak, *Operacja „Podhale”*. Służba Bezpieczeństwa wobec wydarzeń w Czechosłowacji 1968–1970, Warszawa 2008, s. 549.

⁴¹ W typowo ironiczny czeski sposób dowcip z lata 1968 r. głosił, że na dwa tysiące słów odpowiedziano dwoma tysiącami czołgów. Zob. Z. Markowski, *Od realizmu do zwątpienia. Pięć szkiców z najnowszej historii Czechosłowacji*, (b.m. i r.w.), s. 62.

⁴² L. Vaculík, *Dva tisíce slov*, „Literární listy” z 27 czerwca 1968 r., s. 3. Polskie tłumaczenie tego tekstu znajduje się w: *Komunizm z ludzką twarzą. Dokumenty...*, s. 79–84.

dużym zaufaniem publicznym, oddała kierownictwo państwem ludziom niewłaściwym (bez doświadczenia i wiedzy), a sama z ideowej platformy przekształciła się w mocarstwową organizację przyciągającą ludzi żądnych władzy. Podobnie jak w *Programie Działania*, w artykule tym czytamy o negatywnym skutku zespolenia partii z państwem, co doprowadziło do braku oddzielenia jej od władzy wykonawczej. To z kolei skutkowało sytuacją, w której: „Parlament odczył się debatowania, rząd rządzenia, a dyrektorzy kierowania. Wybory straciły znaczenie, a ustawy wagę”⁴³. Szczególną winą za taki stan rzeczy obarczono komunistów, którzy — stanowiąc część składową systemu władzy — swoją wolę przedstawiali jako wolę całej klasy robotniczej. „To oni w istocie zajęli miejsce obalonej klasy i sami stali się nowymi panami”⁴⁴. Jednocześnie, zdaniem autora *Dwóch tysięcy słów*, to, że proces odnowy systemu zaczął się w łonie samej partii komunistycznej, nie stanowi jej specjalnej zasługi, a jedynie jest formą spłaty zaciągniętego wobec społeczeństwa długu. Jednocześnie autor stawia tezę, że nowe idee nie zwyciężą samodzielnie mocą swojej siły, lecz raczej wskutek pasywności dotychczasowego kierownictwa oraz z powodu słabości ukrytych w podstawach ideologiczno-ustrojowych państwa. Dlatego, podobnie jak w *Programie Działania*, jako źródło przemian wymienia gospodarkę, a za jedyne dotychczasowe realne osiągnięcie przyjmuje wolność słowa. Przekonany o konieczności dokończenia procesu uczynienia socjalizmu bardziej ludzkim, Vaculík jednocześnie słusznie dostrzega nadchodzące zagrożenie. Wzywa więc obywateli do samodzielnej aktywności: żądania wyjaśnień co do sytuacji ekonomicznej przedsiębiorstw, wybierania właściwych ludzi do zarządów, rad zakładowych i związków zawodowych, ożywienia działalności Frontu Narodowego czy też żądania ustąpienia ze stanowisk ludzi skompromitowanych przy pomocy ich publicznej krytyki, rezolucji, demonstracji, strajków, bojkotów czy pikiet. Ważne jest podkreślenie, że istniała świadomość, iż wszystkie te działania powinny mieścić się w granicach obowiązującego prawa, gdyż w przeciwnym razie wrogowie przemian mogliby wykorzystywać takie działania do wywarcia wpływu na A. Dubčeka.

Po raz kolejny za jedną z zasadniczych kwestii została uznana troska o wolność słowa. Nawoływano zatem, aby prasa lokalna stała się trybuną dla wszystkich pozytywnych sił politycznych oraz aby żądać ustanowienia rad redakcyjnych, komitetów dla obrony wolności słowa, wreszcie, aby samodzielnie zakładać gazety. Tekst kończy się potwierdzeniem socjalistycznego charakteru czechosłowackich zmian: „Znowu mamy możliwość wziąć we własne ręce naszą wspólną sprawę, której robocza nazwa brzmi socjalizm, i nadać jej kształt lepiej odpowiadający naszej dawnej dobrej sławie i dobremu mniemaniu, jakie o sobie niegdyś mieliśmy”⁴⁵.

⁴³ *Ibidem*, s. 1.

⁴⁴ *Ibidem*.

⁴⁵ *Ibidem*, s. 3.

Wydaje się, iż przesłanie tekstu L. Vaculíka utrafiło w społeczne oczekiwania, co spowodowało, że w ciągu dziesięciu dni od jego publikacji do redakcji gazet wpłynęła ogromna liczba listów, zawierających blisko 120 tysięcy aprobowanych je podpisów⁴⁶. Mimo to manifest wzbudził negatywne reakcje, zarówno ze strony oficjalnych przedstawicieli władz partii komunistycznej, w tym przede wszystkim jej konserwatywnej części, jak i — co niezmiennie istotne — ze strony innych państw socjalistycznych, w szczególności ZSRR (gdzie uznano ten artykuł za przejaw kontrrewolucji, a nawet za otwarte wypowiedzenie wojny wobec KPCz i przeciwko konstytucyjnym władzom Czechosłowacji)⁴⁷. Trudno oczywiście jednoznacznie rozstrzygać na temat powodów takiej reakcji, ale za prawdopodobne należałoby przyjąć z jednej strony obawy o zrealizowanie proklamowanych w tym tekście zmian kadrowych na zbliżającym się zjeździe partii, z drugiej zaś obawę, że masowe społeczne poparcie mogło rodzić niebezpieczeństwo radykalizacji postaw, skoro w samym tekście odnoszono się do możliwej interwencji zbrojnej oraz potrzeby obrony rozpoczętego procesu reform. Jedno zwłaszcza zdanie było potencjalnie niebezpieczne, sugerowało potrzebę odwołania się w procesie reformowania Czechosłowacji nie tylko do socjalistycznych doświadczeń, lecz także do tradycji demokratycznej w jej uniwersalnym sensie. Pisał autor: „Proces odrodzenia nie przynosi niczego nowego. Przynosi pomysły i motywy o wiele starsze, niż błędy naszego socjalizmu [...]”⁴⁸. Nie można też zapominać, iż — co często ma miejsce w historii — tekst ten stał się po prostu, wbrew oczywistym intencjom autora, wygodnym argumentem do uzasadnienia tezy o wymykającej się spod kontroli sytuacji w Czechosłowacji, a to z kolei miało umotywować interwencję zbrojną celem stłumienia „kontrrewolucji”.

Niewątpliwie istotnym dopełnieniem doktrynalnym Praskiej Wiosny są oficjalne dokumenty przygotowywane na mający się odbyć XIV zjazd KPCz, do których należy zaliczyć: projekt nowego statutu partii, informacje o działalności i zadaniach KPCz oraz prawne zasady regulacji państwa⁴⁹. Mimo że wszystkie te

⁴⁶ R. Kwapis, *op. cit.*, s. 170.

⁴⁷ Oficjalne stanowisko Prezydium KC KPCz w sprawie tekstu *Dwa tysiące słów* zostało opublikowane w gazecie „Rudé právo” z 29 czerwca 1968 r. Uznano w nim, między innymi, że tekst ten nie zawiera żadnych nowych koncepcji, a jego publikacja, nawet przy założeniu dobrej woli autorów, może utrudnić lub zagrozić realizacji *Programu Działania*, polityce Narodowego frontu i rządowi republiki. Zob. *Předsednictvo ústředního výboru KSČ k prohlášení Dva tisíce slov*, „Rudé právo” z 29 czerwca 1968 r., s. 1. Szerzej na temat szczegółów obrad nad stanowiskiem KC KPCz w sprawie tekstu *Dwa tysiące słów* zob. Z. Mlynář, *op. cit.*, s. 112–115.

⁴⁸ L. Vaculík, *op. cit.*, s. 1.

⁴⁹ „Towarzyszeki i Towarzysze, pozwólcie, abym podsumował główne cele najbliższych działań partii:

1. Rozwój od styczniowego plenum pozostaje w harmonii z potrzebami odnowy socjalizmu. Treść polityki musi być zatem konsekwencją wypełniania programu działania partii. Komuniści chcą uczestniczyć rzetelną pracą w rozwiązywaniu problemów społeczeństwa i przekonać wszystkich obywateli do trafności wyboru swojej drogi. Chcą również przekonać o zasadności ich przedwójnej roli. [...]

dokumenty znajdują swoje oparcie w *Programie Działania*, to jednak, po pierwsze, są jego konkretyzacją, a po wtóre stanowią dowód, że partia, wychodząc poza obszar ideowych deklaracji, przygotowywała się do realnych przemian o charakterze polityczno-prawnym. Punktem wyjścia tych zmian miało być zatem zredefiniowanie statusu partii komunistycznej, która miała dyktatorsko panować nad społeczeństwem, miała być siłą napędową demokratycznych reform. Przewodnią rolą partii, zgodnie ze wcześniejszymi deklaracjami zawartymi w *Programie Działania*, miała wyrażać się przede wszystkim oddziaływaniem ideowym, a nie polityczno-administracyjnym. Partia nadal miała być gwarantem socjalistycznego charakteru państwa, a przynajmniej w okresie przejściowym (do 5 lat) system wyborczy miał gwarantować większościowy wpływ partii komunistycznej na życie społeczne i polityczne kraju. Przyszła ordynacja wyborcza nie miała likwidować wspólnej listy Frontu Narodowego, ale zakładano zgłaszanie liczby kandydatów większej niż liczba mandatów do obsadzenia, umieszczanie

2. Warunkiem powodzenia naszej polityki jest wzmocnienie autorytetu partii i zapewnienie jej kierowniczej roli. Nie jest to możliwe bez konsekwentnego oddzielenia partii od deformacji socjalizmu. Dla wzmocnienia partii, jej jedności [...] będziemy rozwijać polityczną i organizatorską pracę, aktywnie działać w organizacjach społecznych, przede wszystkim w ruchu związkowym. Będziemy zwalczać sekciarstwo i dogmatyzm. Będziemy pozyskiwać dla partii myślących socjalistycznie obywateli, głównie postępową młodzież. Za ważną przesłankę kierowniczej roli partii uznajemy zapewnienie jej jedności przez wzmocnienie zasad demokracji wewnątrzpartyjnej [...].

3. Pierwszorzędny cel widzimy w tym, byśmy stworzyli warunki dla aktywnego uczestnictwa klasy robotniczej, która jest wiodącą siłą naszego społeczeństwa, we wprowadzaniu obecnych zmian społecznych. Polityka partii musi wyrażać potrzeby robotników i starać się o to, by powiększał się ich wpływ na kierowanie społeczeństwem. [...]

4. Będziemy dokładnie realizować politykę Frontu Narodowego. Będziemy kłaść nacisk na jego socjalistyczną treść i wspierać, aby się w nim zjednoczyły, do twórczej pracy, wszelkie postępowe siły — należące do wszystkich grup społecznych i ich organizacji [...]. Wykluczamy możliwość, aby poza Frontem Narodowym legalnie organizowały się siły stojące w opozycji do jego socjalistycznego programu. [...]

5. Będziemy wspierać socjalistyczny porządek prawny jako podstawę życia demokratycznego. Postaramy się o szybkie uchwalenie uregulowań prawnych gwarantujących rozwój socjalistycznej demokracji. Będziemy wspierać autorytet organów socjalistycznego państwa: rad narodowych, czechosłowackiego ludowego wojska, Służb bezpieczeństwa i sądownictwa, ludowej milicji, które powstały jako konsekwencja zwycięstwa nad reakcją po lutym 1948 roku [...].

6. Od komunistów w prasie, radio i telewizji komitet centralny żąda, by pomogli zjednoczyć wszystkie siły społeczeństwa dla realizacji pozytywnych celów wyrażonych w programie działań i aktywnie głosili politykę partii i Frontu Narodowego. By krytycznie odpowiadali na antykomunistyczne i antysocjalistyczne głosy kierowane przeciwko partii z zewnątrz.

7. Będziemy zabiegać, aby uległy przyspieszeniu przygotowania federacyjnej organizacji republiki [...].

8. Będziemy głosić interesy i potrzeby naszych narodów, rozwijać narodowe tradycje, wypełniać wszystkie międzynarodowe powinności i zobowiązania. Chcemy w duchu proletariackiego internacjonalizmu i wzajemnego równouprawnienia umacniać braterstwo i ścisłe związki z krajami socjalistycznymi, przede wszystkim zaś Związkiem Sowieckim”. A. Dubček, *Od totality k demokracji...*, s. 145–146.

informacji o przynależności partyjnej i organizacyjnej kandydatów, udział w wyborach kandydatów niezależnych oraz okręgi jednomandatowe i wielomandatowe. Gwarancjami swobód obywatelskich miały być: wprowadzenie sądownictwa administracyjnego i konstytucyjnego, niezależność polityczna sędziów oraz związanie ich jedynie przepisami rangi ustawowej. Proponowano zwiększenie uprawnień procesowych oskarżonego, wzmocnienie roli adwokatury przy jednoczesnym umniejszeniu pozycji prokuratury. Opowiadano się także za federacyjnym modelem państwa i poszanowaniem praw mniejszości narodowych. Jednocześnie uwolnione od gorsetu partyjnego nadzoru i bezpośredniego kierownictwa miało być zarówno życie gospodarcze kraju, jak i organy władzy ustawodawczej i wykonawczej. Tak ukształtowany model polityczny państwa określano jako połączenie demokracji parlamentarnej z samorządnością. Dla zapewnienia możliwości artykulacji poglądów i potrzeb różnych grup społecznych przewidywano powołanie do życia różnych izb reprezentujących samorządy określonych środowisk (np. przemysłu, rolnictwa czy sfery budżetowej)⁵⁰.

Nieprzekraczalną granicą reformy było utrzymanie tzw. demokracji socjalistycznej i odrzucenie możliwości odbudowy demokracji w jej tradycyjnym, liberalnym sensie. Dubček podkreślał, że:

o demokrację socjalistyczną chodzi nam w pierwszym rzędzie. W naszej republice dla każdego, a tym bardziej dla członka partii, musi być jasne, że nam nie chodzi o jakąkolwiek demokrację, ale o demokrację socjalistyczną. Że tym samym nie może chodzić o osłabienie przewodniej roli partii, a tylko o nadanie jej nowej roli — leninowskiej, efektywnej, celowej, warunkowanej nowymi okolicznościami. Że nie może chodzić o osłabienie wpływów socjalistycznego państwa, ale o jak najlepsze zastosowanie zasady demokratyzmu i koniecznego centralizmu, aby demokratyczny element rozwoju naszej społeczności znalazł pełny wymiar⁵¹.

W projekcie Statutu KPCz, wbrew twierdzeniu A. Krawczyka, zachowano zasadę „centralizmu demokratycznego”⁵². Oczywiście miał on być, inaczej niż

⁵⁰ R. Kwapis, *op. cit.*, s. 192–194.

⁵¹ A. Dubček, *Od totality k demokracii...*, s. 115. Dalej wyjaśniał: „Nasz system polityczny w sposób zdecydowany nie powróci do koncepcji, aby jego podstawą były tylko relacje pomiędzy partiami politycznymi. W systemie socjalistycznej demokracji chodzi o coś więcej niż kopia parlamentaryzmu — typowego dla demokracji formalnej. Chodzi o to, w jaki sposób zwiększyć prawdziwą suwerenność organizacji społecznych, jak z ciał przedstawicielskich — aż do Zgromadzenia Narodowego — uczynić prawdziwe miejsce politycznych rozstrzygnięć ważnych dla państwa. W dalszym rozwoju naszego systemu politycznego trzeba będzie w sposób szczególny przemyśleć kwestię, w jaki sposób interesy ludu pracującego, w rozmaitych sferach społecznego podziału pracy — w rolnictwie, przemyśle, urzędach, szkolnictwie, nauce i kulturze — bezpośrednio zastosować w systemie socjalistycznej demokracji. Demokrację socjalistyczną musi odróżniać od demokracji formalnej, oprócz rzeczy innych, również to, że prawdziwy lud pracujący będzie mieć decydujące słowo w rządzeniu społeczeństwem”. *Ibidem*, s. 120.

⁵² Por. A. Krawczyk, *op. cit.*, s. 149 oraz projekt Statutu KPCz opublikowany w gazecie „*Rudé právo*” z 10 sierpnia 1968 r., który już w I rozdziale zatytułowanym *Základní principy vnitřního života a činnosti strany* stanowi, że komunistyczna partia Czechosłowacji rozwija swoją działalność na zasadzie demokratycznego centralizmu.

dotychczas, pozbawiony negatywnych zjawisk sprowadzających go w istocie do „centralizmu biurokratycznego”. W partii nadal miała obowiązywać zasada podporządkowania woli większości, jednak mniejszości gwarantowano prawo do zachowania własnych poglądów i do ich obrony. Z kolei utrzymany zakaz tworzenia frakcji wewnątrz partii miał być złagodzony prawem do tymczasowego łączenia się w grupy celem skutecznego forsowania określonych rozwiązań. Zamierzano także w partii wprowadzić tajność wyborów, rotację kadr, jawność partyjnych zebrań czy, istotny z punktu widzenia funkcjonowania państwa, zakaz łączenia funkcji partyjnych z państwowymi⁵³.

Aby wyjść poza obszar deklaratoryjno-ideowy Praskiej Wiosny, nieodzowne wydaje się zwrócenie uwagi na konkretne działania podjęte przez władze Czechosłowacji, które w istotny sposób poszerzyły, choć jak się okazało — na krótko, obszar obywatelskiej wolności. Podobnie jak w warstwie doktrynalnej, tak i w tym obszarze najistotniejszym wyznacznikiem analizowanych reform była sprawa wolności słowa. Kwestię tę wielokrotnie w swoich wspomnieniach porusza A. Dubček, przyznając, że wolność słowa miała być jednym z fundamentów przyszłych przemian politycznych i gospodarczych⁵⁴. W wymiarze politycznym za początek bezpośrednich działań zmierzających do zniesienia cenzury można przyjąć wydarzenia na marcowym posiedzeniu Prezydium KC KPCz, na którym (4 marca) odpowiedzialność za ideologiczny odcinek pracy KC objął J. Špaček w miejsce J. Hendrycha. Na tym samym posiedzeniu uchylono uchwałę z sierpnia 1966 r., która nakazywała traktowanie organów Centralnego Urzędu ds. Publikacji jako rodzaju „pomocnika w ideowym kierowaniu” mediami i jednocześnie założyła, aby powierzyć nadzór nad cenzurą innemu niż minister spraw wewnętrznych członkowi rządu⁵⁵. Formalnie cenzura została zniesiona na mocy nowelizacji ustawy prasowej z dnia 26 czerwca 1968 r. na 24. plenarnym posiedzeniu Zgromadzenia Narodowego. Następnego dnia gazeta „Rudé právo” na pierwszej stronie donosiła, że zakaz cenzury został potwierdzony prawem⁵⁶.

Poszerzający się od wczesnej wiosny 1968 r. zasięg wolności słowa stał się jednocześnie impulsem do społecznej aktywności i zaangażowania w proces przemian ze strony dużej części społeczeństwa. Doceniano bowiem nie tylko intencje wyrażane w dokumentach partyjnych, lecz także dostrzegano konkretne działania zmierzające do ich realizacji. W literaturze przedmiotu pisze się o tym zakresie

⁵³ R. Kwapis, *op. cit.*, s. 195–196.

⁵⁴ A. Dubček wspominał: „Zwolennicy dotychczasowej twardej linii domagali się wprowadzić ponownego zastrzeżenia cenzury, lecz sprzeciwiłem się temu z całą stanowczością. Wiedziałem, że potrzebowaliśmy wolności słowa, aby pomogła nam przygotować grunt dla podstawowych reform politycznych i gospodarczych”. A. Dubček, *Nadzieja umrze ostatnia...*, s. 172.

⁵⁵ Informacje te, wraz ze zwróceniem uwagi na konieczność poprawy przepływu informacji pomiędzy poszczególnymi organami partii i jej członkami, zostały opublikowane 6 marca 1968 r. w artykule zatytułowanym *O jednotném systému informací ve straně*, „Rudé právo” z 6 marca 1968 r., s. 1.

⁵⁶ „Rudé právo” z 27 czerwca 1968 r., s. 1.

społecznej aktywności jako o odrodzeniu społeczeństwa obywatelskiego⁵⁷. Wśród tych działań wymienić należy: odrodzenie aktywności partii politycznych (Czechosłowackiej Partii Ludowej, Czechosłowackiej Partii Socjalistycznej, Partii Wolności, Partii Słowackiego Odrodzenia), powstanie Klubu Zaangażowanych Bezpartyjnych, Klubu 231 czy realnie podejmowane próby utworzenia — alternatywnej dla KPCz — Czechosłowackiej Partii Socjaldemokratycznej. Wydaje się jednocześnie, że swoistą cezurą dopuszczalnych granic reform roku 1968 był właśnie stosunek KPCz do prób odrodzenia się w politycznym życiu Czechosłowackiej Partii Socjaldemokratycznej. Z jednej strony, jak pisze A. Dubček, postulat odrodzenia partii socjaldemokratycznej był konsekwencją klimatu politycznego powstałego na skutek wdrażanych reform (w tym założeń *Programu Działania*), z drugiej zaś strony, zapewne z obawy przed rzeczywistą utratą władzy, KPCz oficjalnie zajęła negatywne stanowisko w tej sprawie⁵⁸.

IV. Wnioski

Odpowiedź na pytanie, czym w istocie była Praska Wiosna, jest zdeterminowana przez pryzmat, przez który dokonuje się naukowej analizy tego zjawiska. Przedstawiciele różnych dyscyplin naukowych, akcentując wybrany przez siebie obszar naukowych dociekań, udzielają w tej materii odmiennych odpowiedzi. Mianowicie A. Krawczyk uważa, że Praska Wiosna to ważna próba rozerwania „komunistycznego gorsetu” oraz że była „próbą przekształcenia państwa i społeczeństwa zorganizowanego w oparciu o radziecki model socjalizmu, poprzez poszerzenie go o pewne rozwiązania i zasady, wywodzące się z tradycyjnej europejskiej kultury politycznej”⁵⁹. Z kolei R. Kwapis pisze, że wydarzenia te stanowiły „najdojrzałszą, najdalej idącą próbę zreformowania systemu społeczno-politycznego — z zachowaniem jego socjalistycznego charakteru”⁶⁰. Wymiana poglądów na temat charakteru Praskiej Wiosny odbyła się także podczas dyskusji panelowej w trakcie czesko-polskiej konferencji naukowej, zorganizowanej przez Biuro Edukacji Publicznej IPN oraz Oddziałowe Biuro Edukacji Publicznej we Wrocławiu w dniach 4–5 września 2003 r. W trakcie tej dyskusji zarówno O. Tůma, P. Machcewicz, jak i J. Rychlík o Praskiej Wiośnie mówili w kontekście kryzysów, jakie miały miejsce w dziejach systemu komunistycznego, natomiast A. Paczkowski określił te wydarzenia jako rodzaj „wstrząśnienia społecznego i politycznego”, rodzaj reformy przeprowadzonej „od góry”, reformy, która wywołała pozytywny rezonans społeczny. Natomiast zdaniem A. Friszkego Praska Wiosna była „szukaniem nowej formuły

⁵⁷ Zob. R. Kwapis, *op. cit.*, s. 80 nn.

⁵⁸ A. Dubček, *Nadzieja umrze ostatnia...*, s. 198–200. Zob. też: *Potřebuje náš demokratický socialismus dvě marxistické strany?*, „Rudé právo” z 26 czerwca 1968 r., s. 3.

⁵⁹ A. Krawczyk, *op. cit.*, s. 5–6.

⁶⁰ R. Kwapis, *op. cit.*, s. 5.

legitymizacyjnej, społecznej w obrębie ruchu komunistycznego”⁶¹. Można też, tak jak Z. Markowski, przyjąć, że Praska Wiosna była próbą pogodzenia totalitaryzmu z europejską tradycją demokratyczną⁶².

Ocena wydarzeń w Czechosłowacji może także być prowadzona przez pryzmat politycznych zapatrywań autorów tych analiz. Według antykomunistów mogą one być traktowane jako próba reformy systemu, który — co do zasady — nie mógł zostać zreformowany, a według zwolenników komunizmu — jako kontrrewolucyjne pragnienie prokapitalistycznego przewrotu politycznego⁶³. Wreszcie, z doktrynalnego punktu widzenia, można na Praską Wiosnę spoglądać jako na przejaw policentryzmu, idei konwergencji czy doktryny tzw. trzeciej drogi. Wymienione tu możliwe ujęcia interpretacji analizowanego zjawiska nie wyczerpują wszystkich możliwości, dlatego nie rozstrzygając tego w tym miejscu, należy jedynie zauważyć, że ta wielość przemawiać może zarówno za doniosłością tych wydarzeń, jak i za ciągłą potrzebą ich badania.

Nie przesądzając zatem, czym była Praska Wiosna, można jedynie z pewnością stwierdzić, że nie była próbą obalenia komunizmu⁶⁴. Bardzo często wymieniana się ją w szeregu wydarzeń, które doprowadziły do upadku komunizmu w Europie. Wydaje się to jednak nieporozumieniem, ponieważ Praska Wiosna to kolejna i nieudana próba naprawy, a nie obalenia systemu, a za wyznaczniki tej rebelii należy uznać: 1) samoograniczenie się do sprzeciwu wobec praktyki politycznej przez program reformy socjalizmu (demokratyzacji i liberalizacji); 2) przewodnią rolę inteligencji (głównie związanej z partią komunistyczną); 3) decyzję o zwołaniu nadzwyczajnego zjazdu partii, który stałby się wydarzeniem politycznym legitymującym proponowane zmiany; 4) odrzucenie drogi przemocy jako środka obalenia socjalistycznego totalitaryzmu; 5) realizm polityczny polegający na uświadomieniu sobie, jak głęboko odrzucany system zakorzeniony jest we wszystkich instytucjach i na wszystkich polach aktywności państwa; 6) wyraźniejsze ujawnienie się kontekstu europejskiego w metodach i celach działania państwa socjalistycznego; 7) akcentowanie różnic pomiędzy ZSRR a innymi krajami europejskimi (np. wschodnia skłonność do przemocy w życiu politycznym czy inne warunki budowy socjalizmu w krajach małych, takich jak Czechosłowacja, i wielkich, takich jak Rosja czy Chiny; 8) wzmocnienie państwa, a w nim demokracji uczestniczącej (w istocie budowanie społeczeństwa

⁶¹ *Wokół Praskiej Wiosny...*, s. 171–180.

⁶² Z. Markowski, *op. cit.*, s. 64.

⁶³ Zob. szerzej: R. Kwapis, *op. cit.*, s. 318–319.

⁶⁴ Jacek Kuroń twierdził: „[...] wiosną 1968 miał miejsce ostatni akord na temat »socjalizmu z ludzką twarzą«, zwany Praską Wiosną. Było to najpewniej najbardziej dojrzałe wystąpienie, kumulujące całość dotychczasowych doświadczeń — podjęte z inicjatywy i pod przewodnictwem komunistów. W warunkach stałych nacisków sowieckich społeczeństwo Czechosłowacji organizowało się wokół statutowych władz partii komunistycznej i nawet w czasie interwencji wojsk Układu Warszawskiego starannie przestrzegało procedur demokratycznych”. J. Kuroń, *Jak upadł realny socjalizm*, „Gazeta Wyborcza” nr 152, 1–2 lipca 2000 r., s. 6.

obywatelskiego wbrew programowemu monopolowi partii); 9) przekonanie, że radykalne zmiany polityczne są możliwe do wprowadzenia szybciej niż reformy ekonomiczne, a jednocześnie stanowią niezbędny, wstępny ich warunek.

I choć oczywiście nadal otwarte pozostaje pytanie, do czego realizacja czechosłowackiego programu reform ostatecznie by doprowadziła (czy np. do kapitalizmu, jak twierdził W. Gomułka), to nie ulega wątpliwości, że należy zgodzić się ze stwierdzeniem Václava Havla, który, zwracając się listownie do A. Dubčeka, pisał: „Czechosłowacka próba reform poniosła klęskę. Tym bardziej nie powinna ponieść klęski prawda o tej próbie, jej idea”⁶⁵.

Bibliografia

Literatura przedmiotu

- Agresja na Czechosłowację. Sierpień 1968*, Wydawnictwo Krag, Warszawa 1981.
- Akční Program Komunistické Strany Československa. Přijaty na Plenárním Zasedání Úv KSČ dne 5 dubna 1968*, Svoboda, Praha 1968.
- Bankowicz M., *Zlikwidowane państwo. Ze studiów nad polityką Czechosłowacji*, Wydawnictwo UJ, Kraków 2003.
- Benčík A., *Requiem dla Praskiej Wiosny*, Oficyna Wydawnicza Arboretum, Wrocław 2002.
- Dubček A., *Nadzieja umrze ostatnia*, Spółdzielnia Wydawnicza „Czytelnik”, Warszawa 1995.
- Dubček A., *Od totality k demokracji. Prejavy, články a rozhovory. Výber 1963–1992*, Veda, Bratislava 2002.
- Garlicki A., Paczkowski A., *Zaciskanie pętli. Tajne dokumenty dotyczące Czechosłowacji 1968 r.*, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 1995.
- Havel V., *Síla bezsilných i jiné eseje*, Wydawnictwo „Agora” S.A., Warszawa 2011.
- Kamiński Ł., Majchrzak G., *Operacja „Podhale”. Służba Bezpieczeństwa wobec wydarzeń w Czechosłowacji 1968–1970*, Wydawnictwo Instytutu Pamięci Narodowej Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, Warszawa 2008.
- Komunizm z ludzką twarzą. Dokumenty*, Instytut Literacki, Paryż 1969.
- Kowalski L., *Kryptonim „Dunaj”. Udział wojsk polskich w interwencji zbrojnej w Czechosłowacji w 1968 roku*, Wydawnictwo „Książka i Wiedza”, Warszawa 1992.
- Krawczyk A., *Praska Wiosna 1968*, Oficyna Wydawnicza Volumen, Warszawa 1998.
- Kusin V.V., *The Intellectual Origins of the Prague Spring. The Development of Reformist Ideas in Czechoslovakia*, Cambridge 1971.
- Kwapis R., *Praska Wiosna*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2004.
- Łuszczynski A., *Mysł polityczno-prawna Tomasza G. Masaryka jako rodzaj mitu państwowotwórczego*, Rzeszów 2013.
- Markowski Z., *Od realizmu do zwątpienia. Pięć szkiców z najnowszej historii Czechosłowacji*, Biblioteka ABC, [brak miejsca i roku wydania].
- Młynář Z., *Mróz ze wschodu*, Niezależna Oficyna Wydawnicza, Warszawa 1989.
- Pajórek L., *Polska a „praska wiosna”. Udział Wojska Polskiego w interwencji zbrojnej w Czechosłowacji w 1968 roku*, Wydawnictwo „Egros”, Warszawa 1998.
- Staniszkis J., *Samooograniczająca się rewolucja*, Europejskie Centrum Solidarności, Gdańsk 2010.

⁶⁵ V. Havel, *op. cit.*, s. 55.

Sulecký R., *Alternativy socialistického vývoje*, „Nová mysl” 1968, nr 8.
Wokół Praskiej Wiosny. Polska i Czechosłowacja w 1968 r., red. Ł. Kamiński, Wydawnictwo Instytutu Pamięci Narodowej Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, Warszawa 2004.

Artykuły prasowe

J. Kuroń, *Jak upadł realny socjalizm*, „Gazeta Wyborcza” z 1–2 lipca 2000 r.
Lenine, probud’ se!, „Rudé právo” z 25 sierpnia 1968 r.
O jednotném systému informací ve straně, „Rudé právo” z 6 marca 1968 r.
Potřebuje náš demokratický socialismus dvě marxistické strany?, „Rudé právo” z 26 czerwca 1968 r.
Předsednictvo ústředního výboru KSČ k prohlášení Dva tisíce slov, „Rudé právo” z 29 czerwca 1968 r.
Projekt Statutu KPCz, „Rudé právo” z 10 sierpnia 1968 r.
První den krajských konferencí strany, „Rudé právo” z 20 kwietnia 1968 r.
Tucet odpovědí na politické otázky. Jak to vidí účastníci ankety Rudého práva v českých zemích, „Rudé právo” z 26 i 27 czerwca 1968 r.
Vaculík L., *Dva tisíce slov*, „Literární Listy” z 27 czerwca 1968 r.
Vytvořit ideovou a akční jednotu komunistů, „Rudé právo” z 25 maja 1968 r.

“INTOXICATED WITH FREEDOM”. THE HISTORY AND IDEAS OF THE PRAGUE SPRING AS AN ATTEMPT TO INTRODUCE A SOCIALISM WITH A HUMAN FACE

Summary

The events in Czechoslovakia referred to as the Prague Spring were not about overthrowing the system but were a genuine attempt to introduce a “socialism with a human face”. The aim of the article is to examine the history and ideas (especially the idea of freedom) that constituted the foundations of the Prague Spring. The authors do this, taking into account several research perspectives relating to doctrine, political-legal solutions and civic engagement. In addition, they analyse the ideological documents behind these events, i.e. the programme of the Communist Party of Czechoslovakia, the Two Thousand Words manifesto and documents of the 14th Congress of the Communist Party of Czechoslovakia.

Keywords: freedom, socialism with a human face, revisionism, Czechoslovakia, Prague Spring.

Lech Dubel
lech.dubel@poczta.umcs.lublin.pl

Marcin Niemczyk
niemczyk@univ.rzeszow.pl